

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ **ERSA**

ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ (RSAI, ERSA)

“Οικονομική Κρίση και Πολιτικές Ανάπτυξης και Συνοχής”

10ο Τακτικό Επιστημονικό Συνέδριο ,
Θεσσαλονίκη, 1 – 2 Ιουνίου 2012

Συνδιοργάνωση

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης:

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ: ΧΩΡΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΟΙ ΠΟΡΟΙ

Ευθύμιος Μουτσιάκης, Περιβαλλοντολόγος – Δρ. Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΑΠΘ,
envicon@otenet.gr

1. Εισαγωγή

Οι προτεραιότητες της βιώσιμης ανάπτυξης εστιάζουν μεταξύ άλλων στη διατήρηση των χωρικών (φυσικών) αποθεμάτων ως καίρια πλεονεκτήματα για την υποστήριξη ποικίλων αναπτυξιακών διεργασιών. Έχοντας αυτό ως κεντρική παραδοχή, η βασική υπόθεση της παρούσας εργασίας στηρίζεται στο ότι οι τοπικές κοινωνικοοικονομικές επιδιώξεις μαζί με την ένταξη της παραγωγικής εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων σε ένα τοπικής σημασίας ισοζύγιο κόστους – οφέλους, μπορούν να ενισχύσουν το αναπτυξιακό αποτέλεσμα των τοπικών συστημάτων με ένα τρόπο βιώσιμο και αυτοσυντηρούμενο. Για την υποστήριξη αυτής της προσέγγισης, επιχειρείται η εμβάθυνση της συζήτησης για τη χωρική ανάπτυξη με ιδέες που εμπλέκουν και συσχετίζουν το ζητούμενο της ανάπτυξης στη τοπική χωρική κλίμακα με τις προϋποθέσεις και τις αρχές της βιωσιμότητας. Η βασική εστίαση αφορά στους παράγοντες των χωρικών συστημάτων και της διαχείρισης των φυσικών πόρων, ως έννοιες που διατρέχουν και υποστηρίζουν τις κεντρικές θεωρητικές αναφορές.

2. Η βιώσιμη τοπική ανάπτυξη στις νέες προτεραιότητες της περιφερειακής επιστήμης

Η παρατηρούμενη τις τελευταίες δεκαετίες, μετατόπιση της αναπτυξιακής προβληματικής από περισσότερο φορμαλιστικές προσεγγίσεις σε ζητήματα που άπτονται σύνθετων κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών διεργασιών, έδωσε την ευκαιρία στη σταδιακή ανάδυση καινούργιων θεωρήσεων όπως η εστίαση στις τοπικές ιδιαιτερότητες, στην καινοτομία, στη γνώση, στην ευελιξία, στο κοινωνικό κεφάλαιο και στην οικολογική ισορροπία. Οι νέες αυτές προσεγγίσεις αναβαθμίζουν την σημασία του χώρου και αναδεικνύουν το ρόλο της περιφέρειας και των τοπικών ιδιαιτεροτήτων στις αναπτυξιακές διαδικασίες (Καυκαλάς, 2004: 25,30). Σε αυτήν ειδικά την προοπτική, ιδιαίτερη πλέον αξία έχουν προσεγγίσεις που εμβαθύνουν και συνθέτουν θεωρητικές κατευθύνσεις που άπτονται των ζητημάτων της τοπικής και της βιώσιμης ανάπτυξης.

Χωρίς ωστόσο οι σύγχρονες προσεγγίσεις να προβάλλονται ως συνεκτικές και αυτοτελείς θεωρητικές προτάσεις, συνιστούν νέα πεδία έρευνας με σημαντική προοπτική. Για παράδειγμα, οι προϋποθέσεις ενδυνάμωσης των αναπτυξιακών εκφράσεων στο τοπικό επίπεδο αποτελούν ένα αρκετά χαρακτηριστικό πεδίο ενίσχυσης μιας τέτοιας συζήτησης, καθώς επιχειρούν να αναδείξουν παραμέτρους των αναπτυξιακών διεργασιών που παραδοσιακά δεν αποτέλεσαν κεντρικές αναφορές στη συγκρότηση των κυρίαρχων θεωριών του περιφερειακού χώρου. Συνιστώσες όπως η τοπική ταυτότητα, οι δεξιότητες, το επίπεδο εκπαίδευσης του πληθυσμού, οι παραγωγικές εξειδικεύσεις, η καινοτομία, η διαθεσιμότητα των φυσικών πόρων μαζί με τα συστήματα διακυβέρνησης, αναδεικνύονται ως παράμετροι που διαμορφώνουν τις αναπτυξιακές προϋποθέσεις, κυρίως μέσω της συσχέτισής τους και λιγότερο μέσω της αυτόνομης θεώρησης κάθε μιας ξεχωριστά. Αποτελώντας ουσιαστικά ένα περίγραμμα επιμέρους στόχων και πρακτικών και λιγότερο μια συγκροτημένη θεωρητική αναφορά, η προσέγγιση της τοπικής ανάπτυξης ευελπιστεί να απαντήσει στα σχετικά ζητήματα προτάσσοντας την κεντρική ιδέα της «εκ των έσω» ενεργοποίησης των τοπικών δυνάμεων και της αξιοποίησης των τοπικών ιδιαιτεροτήτων (Coffey, Polese, 1985: 86, Κομνηνός, 1990: 84-87, Lipietz, 1993: 14, Barquero, 2000: 18,19, Χριστοφάκης, 2001: 42, Καυκαλάς, 2003: 13).

Παράλληλα, η γενικευμένη πλέον αποδοχή της έννοιας της βιωσιμότητας διαμορφώνει ένα εξίσου ισχυρό πλέγμα προτεραιοτήτων και αναπτυξιακών προϋποθέσεων, καθώς επιχειρούνται απαντήσεις σε ερωτήματα όπως η απαίτηση της συστημικής θεώρησης του χώρου και η αποσαφήνιση της φέρουσας ικανότητας αυτού στην υποστήριξη ποικίλων αναπτυξιακών επιλογών. Διαμορφώνεται έτσι ένα νέο αξιολογικό πλαίσιο καθώς προτάσσεται η συνεκτίμηση οικονομικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών προτεραιοτήτων, ως η κυρίαρχη προϋπόθεση στην αειφορική εξέλιξη των ανθρώπινων συστημάτων (Hull, 2008: 73,74, Jebareen, 2008: 182,185, Wilbanks, 1994: 544, Mebratu, 1998: 504).

Το πλαίσιο των προϋποθέσεων ανάπτυξης στο τοπικό επίπεδο, σε συνδυασμό με τη συζήτηση για τη βιωσιμότητα των όποιων αναπτυξιακών επιλογών, διαμορφώνει ήδη ένα αρκετά συνεκτικό πεδίο προσέγγισης σύγχρονων ερωτημάτων στα ζητήματα της χωρικής ανάπτυξης. Έτσι, η έννοια του τοπικού τοποθετείται κεντρικά στο πεδίο των επιδιώξεων της αναπτυξιακής στρατηγικής. Μια από τις σημαντικές συνιστώσες αυτής της προσέγγισης είναι η διαπραγμάτευση των οικολογικών ισορροπιών και της διαχείρισης των φυσικών πόρων, αφού αυτοί αποτελούν μέρος του ενδογενούς δυναμικού και άρα τμήμα των πλεονεκτημάτων που διαθέτει ένας τόπος (Costantini, Monni, 2007: 868,869).

Μπορεί συνεπώς να θεωρηθεί ότι τα θέματα της τοπικής ανάπτυξης ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό με την προβληματική της βιώσιμης ανάπτυξης καθώς αποτελούν έννοιες συνδεδεμένες, στη βάση πάντα της διακηρυγμένης απαίτησης για την προστασία του περιβάλλοντος. Έτσι, η

ολοκλήρωση αυτών των σκέψεων και με την περιβαλλοντική διάσταση, εξειδικεύει περαιτέρω το εννοιολογικό περιεχόμενο της αναπτυξιακής προβληματικής στην τοπική κλίμακα και αναδεικνύει τη διάσταση της *βιώσιμης τοπικής ανάπτυξης*. Παράλληλα ενισχύεται η διαπραγματευτική δυναμική του γεωγραφικού χώρου καθώς επιδιώκεται η κατανόηση και φυσική αποτύπωση οικολογικών και ανθρωπογενών συστημάτων σε αλληλεξάρτηση.

3. Η συνιστώσα των χωρικών συστημάτων

Η διαπραγμάτευση των χωρικών συστημάτων μέσα από τη συζήτηση της βιώσιμης ανάπτυξης έχει αναδείξει το ζήτημα της οριοθέτησής τους αλλά και των προϋποθέσεων οργάνωσης και διαχείρισης φυσικών και ανθρωπογενών αποθεμάτων (Wilbanks, 1994: 546-548, Brunckhorst, Reeve, 2006: 159-161, Biesbroek et. al., 2009: 235). Έτσι, έχουν προταθεί αναλύσεις που ενδυναμώνουν την αντίληψη του γεωγραφικού χώρου ως χωρολειτουργικό σύστημα, αξιοποιώντας δυο γενικές εννοιολογικές σταθερές. Η πρώτη αφορά στην εισαγωγή της συστημικής ανάλυσης του χώρου ως ένα γεωγραφικό πλαίσιο με φυσικούς πόρους, αποθέματα και κοινωνικοοικονομικές επιδιώξεις ενώ η δεύτερη αφορά στην κατανόηση των ροών μεταξύ των χωρικών συστημάτων οι οποίες επηρεάζουν τη βιώσιμη προοπτική της ανάπτυξης (Zuindeau, 2006: 460-465).

Οι δυο αυτές προσεγγίσεις συνδέονται τόσο εννοιολογικά όσο και λειτουργικά καθώς η κατανόηση των χωρικών ιδιαιτεροτήτων, πλεονεκτημάτων και αδυναμιών ενισχύει τη διαχειριστική δεινότητα των τοπικών συστημάτων πράγμα που οδηγεί σε πρότυπα διακυβέρνησης, κυρίως τοπικού προσανατολισμού, τα οποία όμως δύναται να προσδιορίσουν τη βιώσιμη αναπτυξιακή δυναμική του περιφερειακού χώρου (Nijkamp et al., 1991: 1,2, Niu et al., 1993: 181-183).

Κεντρική συνιστώσα των προτύπων διακυβέρνησης αποτελεί η αειφορική διαχείριση των φυσικών πόρων. Μάλιστα, μέσα από αυτή την οπτική, καταγράφονται απόψεις λειτουργικής οργάνωσης των χωρικών συστημάτων, οι οποίες μπορούν γενικά να ομαδοποιηθούν σε δυο κατευθύνσεις. Η πρώτη αναφέρεται στην αντίληψη των χωρικών συστημάτων ως *κοινωνικο-οικολογικές οντότητες* ενώ η δεύτερη αναφέρεται στη θεώρησή τους ως «χαλαρές» *προγραμματικές ζώνες*, με χαρακτηριστική περίπτωση αυτή των λεκανών απορροής.

Ως κοινωνικο-οικολογικό σύστημα ορίζεται το χωρικό πλαίσιο (χωρίς δεσμευτικό γεωγραφικό προσδιορισμό) που καθορίζεται από εξαρτώμενες βιοφυσικές και κοινωνικές συνιστώσες όπου ο ανθρώπινος πληθυσμός έχει επενδύσει στη δημιουργία φυσικών υποδομών και θεσμικών μηχανισμών ώστε να ελέγχονται οι μεταβολές των σχέσεων

εξάρτησης που προκαλούνται από εξωτερικούς και εσωτερικούς παράγοντες. Τίθενται δυο ζητήματα για την κατανόηση και διαχείριση αυτών των συστημάτων: η διαπίστωση των δυνητικών διαταράξεων και η μεταβλητότητα, χωρική και χρονική, των συνιστωσών του, καθώς και ο βαθμός προσαρμοστικότητάς του στις συνεχόμενες μεταβολές. Και στα δυο αυτά ζητήματα κεντρικός θεωρείται ο ρόλος των τοπικών εκπροσωπήσεων. Ορίζεται έτσι μια σχέση προστασίας των τοπικών ανθρώπινων συμφερόντων η οποία καθορίζεται σημαντικά από δράσεις προστασίας των τοπικών οικοσυστημικών ιδιαιτεροτήτων (Olsson et al, 2004: 76,77, Janssen et al., 2007: 209-312).

Κατά μια έννοια, η διάσταση της κοινωνικο-οικολογικής αναγνώρισης του χώρου, επιχειρεί τον εμπλουτισμό των θεωρητικών παραμέτρων, αυτών που λαμβάνονται υπόψη σε πλείστες απόπειρες επιχειρησιακής οργάνωσης της παρέμβασης σε γεωγραφικώς καθορισμένα χωρικά συστήματα. Ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά τέτοια παραδείγματα αφορά στα συστήματα των λεκανών απορροής, όπου η αλληλουχία των θεωρητικών αναφορών, των προτάσεων χωρικού σχεδιασμού και της εφαρμογής συγκεκριμένων σχεδίων οργάνωσης, προσδίδει στα συστήματα αυτά τις ιδιότητες των προγραμματικών περιφερειών. Έτσι, ο σχεδιασμός του χώρου εδράζεται στον άξονα της προστασίας των φυσικών αποθεμάτων (υδατικών κυρίως) στο πλαίσιο ενός συστημικά καθορισμένου γεωγραφικού επιπέδου αναφοράς για να καθορίσει αναπτυξιακές προϋποθέσεις και να ρυθμίσει ζητήματα με ισχυρή τη χωρική διάσταση (Barrow, 1998: 171). Στόχος είναι η συγκρότηση διαχειριστικών προτύπων σε ένα αυτοτελές φυσικό σύστημα από μηχανισμούς διαχείρισης (πολιτικούς, διοικητικούς και κοινωνικούς) με σημαντικό βαθμό αυτόνομης δραστηριοποίησης (Molle, 2009: 484,485).

Σε κάθε περίπτωση, οι όροι και οι προϋποθέσεις βιώσιμης διαχείρισης των χωρικών συστημάτων ανάγονται σε βασική επιδίωξη. Η στήριξη των θεωρητικών συσχετίσεων επιχειρείται μέσα από ένα περίγραμμα διαχειριστικών προτεραιοτήτων, απόρροια τόσο εμπειρικών αναλύσεων όσο και προτάσεων επιχειρησιακής εφαρμογής. Προφανής στόχος είναι η τεκμηρίωση λύσεων για τη βιώσιμη προοπτική της ανάπτυξης σε εξειδίκευση ενός υπερκείμενου θεωρητικού πλαισίου αναφοράς. Σε αυτήν ειδικότερα την προσπάθεια, καταγράφονται «προτάσεις» διαχειριστικής οργάνωσης των χωρικών συστημάτων, βασική κατεύθυνση των οποίων είναι η αναγωγή της «ολοκληρωμένης» θεώρησης σε κεντρική αξιολογική αναφορά, ενισχύοντας παράλληλα την προοπτική της χωρικής διακυβέρνησης. Δεν πρόκειται απλά για τη διαχείριση κάποιων τεχνικών ζητημάτων στα πλαίσια των χωρικών και διοικητικών ίσως διαχωρισμών, αλλά για ένα αναπτυξιακό περίγραμμα με τεχνικές, κοινωνικές, διοικητικές, οικονομικές και κυρίως πολιτικές διαστάσεις (Barrow, 1998: 172,173, Blomquist, Schlager, 2005: 105, Pahl-Wostl, 2007: 565,566, Molle et. al., 2007: 607).

4. Η παράμετρος της διαχείρισης των φυσικών πόρων

Η σχετικά πρόσφατη μεταστροφή της θεώρησης των φυσικών πόρων από αποθέματα - απλώς εισροές στην οικονομική δραστηριότητα σε κληρονομιά της ανθρωπότητας και αντικείμενο προστασίας για την ενεργοποίηση μελλοντικών αναπτυξιακών ευκαιριών, συνοδεύεται μεταξύ άλλων, από την εστίαση της θεωρητικής ενασχόλησης σε δυο κεντρικά ζητήματα. Το πρώτο σχετίζεται με την «κοινωνικοποίησή» τους, δηλαδή το να καταστούν συλλογικό αγαθό, αντικείμενο μιας κοινής προσπάθειας για την προστασία τους (Peygach-Gadeau, 2007: 947, 948). Το δεύτερο ζήτημα σχετίζεται με την διεύρυνση της διαχειριστικής τους αντιμετώπισης προς την κατεύθυνση μιας γενικότερης αναπροσαρμογής του μοντέλου διακυβέρνησης, γεγονός που συμπαρασύρει ζητήματα πολιτικής φύσης (Kessler et al., 1992: 221,222). Σε όλες βέβαια τις διαδικασίες, κεντρική είναι η επανατοποθέτηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, όχι ως ανταγωνιστική στο περιβάλλον, αλλά ως μέσο βελτίωσης των προϋποθέσεων προστασίας (Ostrom et al., 1999: 278,279). Είναι δε προφανές, ότι τέτοιες εξειδικεύσεις εντάσσονται στο πλαίσιο των προσεγγίσεων για τη βιώσιμη ανάπτυξη, επιχειρώντας συμβολή στην προστασία και αειφορική διαχείριση των φυσικών πόρων.

Αυτή επιχειρείται να εκφραστεί με την καταρχήν εστίαση στη τοπική χωρική κλίμακα, εμπλέκοντας κυρίως τις συνιστώσες του κοινωνικού κεφαλαίου και του τρόπου ενδογενούς διακυβέρνησης των πόρων, όπως προκύπτει από τη διαμόρφωση συνεργασιακής κουλτούρας μεταξύ των κοινωνικών εταίρων. Στα τοπικά χωρικά συστήματα ευνοείται η κατανόηση της διαθεσιμότητας των φυσικών πόρων ενώ οι εντοπιζόμενες κοινωνικές ιδιαιτερότητες και θεσμικές εξαρτήσεις μπορούν να ανασυντεθούν για την αειφορική τους διαχείριση (Salih, 2003: 153,160, Lynam et al., 2007: 2). Αυτού του είδους η ανασύνθεση των τοπικών δομών προβάλλει την απαίτηση για την αναπροσαρμογή των συστημάτων τοπικής διακυβέρνησης με άξονα την ενδυνάμωση μηχανισμών συνεργασίας, καθώς έτσι αξιοποιούνται οι γνώσεις για τη διαθεσιμότητα των πόρων, τις κοινωνικές, οικονομικές και θεσμικές ιδιαιτερότητες των τοπικών κοινωνιών (Pretty, 2003: 1913). Κεντρικό στοιχείο της ενδυνάμωσης των μηχανισμών συνεργασίας είναι η ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου, ως το αφανές ποιοτικό στοιχείο που μπορεί να ενεργοποιήσει και ενοποιήσει άλλες βασικές προτεραιότητες και προϋποθέσεις όπως η ενίσχυση της συλλογικής δράσης. Σ' αυτή την περίπτωση η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου αφορά τόσο στον τρόπο που άτομα ή ομάδες διαπραγματεύονται βάσει κανόνων, θεσμικών ή άτυπων, όσο και στις σχέσεις που αναπτύσσουν άτομα ή ομάδες βάσει δικτύωσης, θεσμικών ή άτυπων (Ballet et al., 2007: 358-360).

Μια μεγαλύτερη αποσαφήνιση της διαπραγμάτευσης των φυσικών πόρων στο πλαίσιο της τοπικής ανάπτυξης αφορά, μεταξύ άλλων, στις συνιστώσες της κατανόησης του χώρου και των ιδιαιτεροτήτων αυτού, στην ενίσχυση των τοπικών δομών και μηχανισμών διαχείρισης

με έμφαση στις συνθήκες που αυξάνουν την προσαρμοστικότητα του, στην εμβάθυνση του ρόλου των τοπικών θεσμικών φορέων και μέσων και στην ανάπτυξη της συμμετοχικής κουλτούρας πολιτών και διαφόρων εκπροσωπήσεων. Αυτό που τελικά επιδιώκεται είναι η ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου και η ενδυνάμωση της παρεμβατικής ικανότητας των πολιτών για την προστασία του τοπικού πλούτου, δηλαδή της κληρονομιάς των τοπικών συστημάτων για τη βιώσιμη προώθηση των παραγωγικών και κοινωνικών τους προτεραιοτήτων (Leach et al., 1997: 4,5, Agrawal, Gibson 1999: 631,633, Campbell et al., 2003: 418,423,425,427, Armitage, 2005: 703,706, Morrison, 2006: 144,150). Αυτή δε η επισήμανση συνιστά διαφοροποίηση της σκέψης περί της σχέσης φυσικών πόρων και ανάπτυξης αφού, πάντα υπό το πρίσμα της πολιτικής διαπραγμάτευσης, μετασχηματίζεται ο ανθρώπινος παράγοντας από υποκείμενο ανταγωνισμού, σε συνιστώσα διαμόρφωσης της προστασίας των πόρων και των αποθεμάτων του χώρου γενικότερα.

5. Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία, αποδεχόμενη το ανωτέρω πλαίσιο θεωρητικών συνδέσεων, επιδιώκει την περαιτέρω εννοιολογική αποσαφήνιση των βασικών δομικών χαρακτηριστικών της συζήτησης που εμπλέκει τα χωρικά συστήματα και τη διαχείριση των φυσικών πόρων στην προοπτική της βιώσιμης τοπικής ανάπτυξης. Κατά μια έννοια, η παράμετρος της αειφορικής διαχείρισης των φυσικών πόρων με στόχο την εξεύρεση τρόπων βιώσιμης ανάπτυξης των τοπικών συστημάτων, έρχεται ως συνέχεια της ειδικότερης συζήτησης για τη διακυβέρνηση του χώρου βάσει των συστημικών του χαρακτηριστικών. Αυτό το επίπεδο σύνθεσης φαίνεται να αποτελεί τη συνισταμένη των ανεξάρτητων, σε κάποιο βαθμό, ενασχολήσεων με τα επιμέρους αυτά ζητήματα, γεγονός που ενισχύεται από τις επιμέρους εννοιολογικές διασαφηνίσεις. Παρόλα αυτά, όσο περισσότερο εξειδικεύονται είτε με θεωρητικές αναφορές, είτε με «σκιάδεις» προτάσεις επιχειρησιακής υλοποίησης, τόσο περισσότερο τα όριά τους γίνονται δυσδιάκριτα.

6. Αναφορές

Καυκαλάς, Γ. (2003). 'Παντοπικότητα': Η σχέση παγκόσμιου και τοπικού ως πρόβλημα χωρικής ολοκλήρωσης. στο Καυκαλάς Γ., Γετίμης, Π. (επιμ.). *Χώρος και Περιβάλλον: Παγκοσμιοποίηση, διακυβέρνηση, βιωσιμότητα*. ΤΟΠΟΣ – ΙΑΠΑΔ. Αθήνα

- Καυκαλάς, Γ. (2004). Το επιστημονικό πεδίο της χωρικής ανάπτυξης: εξέλιξη και βασικές συνιστώσες. στο Καυκαλάς, Γ. (επιμ.). *Ζητήματα χωρικής ανάπτυξης: θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές*, Κριτική. Αθήνα. σσ. 15-37
- Κομνηνός, Ν. (1990). *Τοπική ευελιξία και η κρίση της βιομηχανίας στην Ελλάδα*. Τόπος – Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών. 1/90. σσ. 81-92
- Χριστοφάκης, Μ. (2001). *Τοπική ανάπτυξη και περιφερειακή πολιτική*. Παπαζήσης. Αθήνα
- Agrawal, A., Gibson, C.C. (1999). *Enchantment and disenchantment: the role of community in natural resources conservation*. World development. Vol. 27. No. 4. p.pp. 629-649
- Armitage, D. (2005). *Adaptive capacity and community based natural resource management*. Environmental management. Vol. 35. No. 6. p.pp. 703-715
- Ballet, J., Sirven, N., Requier-Desjardins, M. (2007). *Social capital and natural resources management: A critical perspective*. The journal of environment and development. Vol. 16. No. 4. p.pp. 355-374
- Barquero, A.V. (2000). *Local development in the times of globalization*. 40th European congress of the regional science association. Barcelona
- Barrow, C.J. (1998). *River basin development, planning and management: a critical review*, World development. Vol. 26. No.1. p.pp. 171-186
- Biesbroek, G.R., Swart, R.J., Van der Knaap, W.G.M. (2009). *The mitigation – adaptation dichotomy and the role of spatial planning*. Habitat international. Vol. 33. p.pp. 230-237
- Blomquist, W., Schlager, E. (2005). *Political pitfalls of integrated watershed management*. Society and natural resources. Vol. 18. p.pp. 101-117
- Brunckhorst, D., Reeve, I. (2006). *A Geography of Place: principles and application for defining 'eco-civic' resource*. Australian Geographer. Vol. 37. No. 2. p.pp. 147-166
- Campbell, L.M., Vainio-Mattila, A. (2003). *Participatory development and community based conservation: Opportunity missed for lessons learned?*. Human ecology. Vol. 31. No. 3. p.pp. 417-437
- Coffey, J.W., Polese, M. (1985). *Local development: conceptual basis and implications*. Regional studies. Vol. 19. No. 2. p.pp. 85-93
- Costantini, V., Monni, S. (2007). *Environment, human development and economic growth*. Ecological economic. Vol. 64. p.pp. 867-880

- Hull, Z. (2008). *Sustainable Development: Premises, Understanding and Prospects*. Sustainable Development. Vol. 16. p.pp. 73-80
- Janssen, M.A., Anderies, J.M., Ostrom, E. (2007). *Robustness of social-ecological systems to spatial and temporal variability*. Society and natural resources. Vol. 30. p.pp. 307-322
- Jebareen, Y. (2008). *A new conceptual framework for sustainable development*. Environ. Dev. Sustain. Vol. 10. p.pp. 179-192
- Kessler, W.B., Salwasser, H., Cartwright, C.W., Caplan, J.A. (1992). *New perspectives for sustainable natural resources management*. Ecological applications. Vol. 2. No. 3. p.pp. 221-225
- Leach, M., Mearns, R., Scoones, I. (1997). *Challenges to community-based sustainable development: Dynamics, entitlements, institutions*. IDS Bulletin. Vol. 28. No. 4. p.pp. 4-14
- Lipietz, A. (1993). *The local and the global: regional individuality or interregionalism?*. Transactions of the institute of British geographers. New series. Vol. 18. No. 1. p.pp. 8-18
- Lynam, T., Jong, W., Sheil, D., Kusumanto, T., Evans, K. (2007). *A review of tools for incorporating community knowledge, preferences and values into decision making in natural resources management*. Ecology and society. Vol. 12(1). Art. 5. p.pp. 1-15
- Mebratu, D. (1998). *Sustainability and sustainable development: Historical and conceptual review*. Environmental Impact Assessment Review. Vol. 18. p.pp. 493-520
- Molle, F., Wester, P., Hirsch, P. (2007). River basin development and management. in Molden, D. (ed.). *Water for food, water for life: comprehensive assessment of water management in agriculture*. EarthScan. London. Chapter 16. pp. 585-624
- Molle, F. (2009). *River basin planning and management: the social life of a concept*. Geoforum. Vol. 40. p.pp. 484-494
- Morrison, T.H. (2006). *Pursuing rural sustainability at the regional level: Key lessons from the literature on institutions, integration and the environment*. Journal of planning literature. Vol. 21. No. 2. p.pp. 143-152
- Nijkamp, P., Laschuit, P., Soeteman, F. (1991). *Sustainable development in a regional system*. Serie research memoranda. Vrije Universiteit. Amsterdam

- Niu, W-Y., Lu, J.J., Khan, A.A. (1993). *Spatial systems approach to sustainable development: a conceptual framework*. Environmental management. Vol. 17. No. 2. p.pp. 179-186
- Olsson, P., Folke, C., Berkes, F. (2004). *Adaptive comanagement for building resilience in social-ecological systems*. Environmental management. Vol. 34. No. 1. p.pp. 75-90
- Ostrom, E., Burger, J., Field, C.B., Norgaard, R.B., Policansky, D. (1999). *Revisiting the commons: Local lessons, global challenges*. Science. Vol. 284. p.pp. 278-282
- Pahl-Wostl, C. (2007). *The implications of complexity for integrated resources management*. Environmental modeling and software. Vol. 22. p.pp. 561-569
- Peyrache-Gadeau, V. (2007). *Natural resources, innovative milieux and the environmentally sustainable development of the regions*. European Planning Studies. Vol. 15. No. 7
- Pretty, L. (2003). *Social capital and the collective management of resources*. Science. Vol. 302. p.pp. 1912-1914
- Salih, T.M. (2003). *Sustainable economic development and the environment*. International journal of social economics. Vol. 30. No. 1/2. p.pp. 153-162
- Wilbanks, J.T. (1994). *Sustainable development in geographic perspective*. Annals of the association of the American geographers. Vol. 84. No. 4. p.pp. 541-556
- Zuindeau, B. (2006). *Spatial approach to sustainable development: challenges of equity and efficacy*. Regional studies. Vol. 40.5. p.pp. 459-470